

PRASA WIELKIEJ EMIGRACJI (1832–1870) W POLSKIM PRASOZNAWSTWIE

WŁADYSŁAW MAREK KOLASA

Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa, Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ABSTRACT

Press of the Great Emigration (1832–1870) in the Polish Press Studies

The article contains a brief description of the Great Emigration (1832–1870) publications, in particular their statistics and typology. It also concerns the directions and results of studies in this area, undertaken by historians after 1945. The citations analysis has been used widely for the evaluation of the research output. Researchers' interest in the press of this period has been moderate. A total number of 55 scholars have worked in this area. They published 83 papers, cited 257 times in the appropriate discourse (history of press) [143 times below the half-life period]. The greatest achievements in this respect were accomplished by: Sławomir Kalemka (8 papers) [40 citations], Ludwik Gocel (3) [17], and Stanisław Szostakowski (2) [9], who amassed almost a half of all references [66]. Important papers were also published by historians of literature: Maria Straszewska (1) [7], Halina Stankowska (3) [2], and occasional authors: Stefan Kieniewicz (3) [6], Ludwik Zieliński (2) [5]. A different role in this area was played by Marian Tyrowicz (2) [14]. The greatest accomplishments in the analyzed area are three monographs: "Prasa demokratyczna Wielkiej Emigracji: dzieje i główne koncepcje polityczne 1832–1863" by S. Kalemka (Toruń 1977), "Z kart Wielkiej Emigracji: prasa obozu arystokratyczno-konserwatywnego w latach 1832–1848" by S. Szostakowski (Olsztyn 1974), and "Literatura i krytyka w czasopiśmie Wielkiej Emigracji" (1832–1848)" by H. Stankowska (Wrocław 1973). This area seems to be relatively well covered; only a modern bibliography of titles is lacking.

Key words: Great Emigration, Polish press, historiography, history, 19th centuries, research

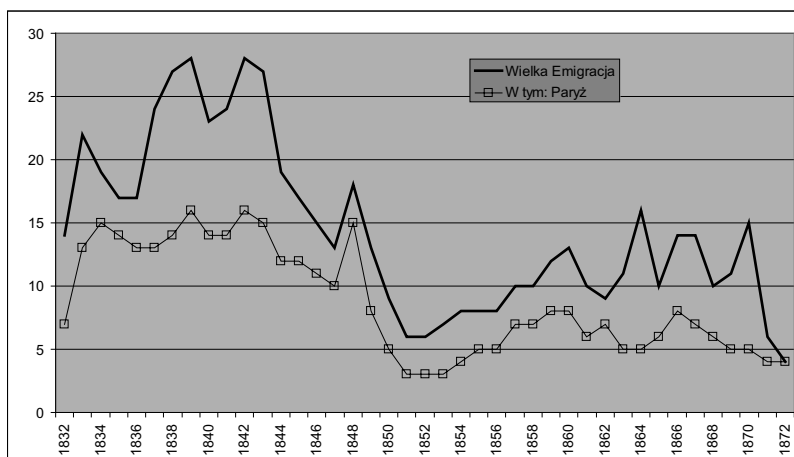
✉ Adres do korespondencji: Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa, Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków; wmkolasa@up.krakow.pl

Prasa emigracji politycznej lat 1832–1870 zapisała się trwale w dziejach polskiego dziennikarstwa. Głównym powodem jej znaczenia nie były jednak spektakularne inicjatywy, lecz nieskrępowana publicystyka, która reprezentowała na ogół wysoki poziom. Sprzyjał temu przede wszystkim skład emigracji, gdyż na obczyźnie znalazło się wówczas wielu wybitnych polskich pisarzy, publicystów i naukowców, w kraju zaś – słusznie zauważa Jerzy Łojek – „spośród ludzi podobnej rangi – mało kto pozostał”¹.

Statystyka i typologia

Według bibliografii Stanisława Zielińskiego w rozważanym okresie na Zachodzie Europy wydano 185 pism polskich lub przez Polaków inspirowanych². W liczbie tej 150 tytułów było związanych z pierwszą falą uchodźstwa, które udało się na tłaćzkę po upadku powstania listopadowego, zaś 35 drukowały środowiska emigracji postyczeniowej.

Z HISTORII MEDIÓW

Wykres 1. Prasa Wielkiej Emigracji 1832–1870 (liczba tytułów)

W pierwszym dziesięcioleciu swego istnienia prasa emigracyjna rozwijała się z dużym rozmachem (wykres 1). W 1833 roku liczyła 22 jednocześnie wydawane tytuły, zaś w 1843 – osiągnęła pułap 27 pism. Potem zaczęła jednak tracić na dynamice, co przyspieszyły nieudane wysiłki na rzecz powstania w 1846 roku. Przez następną dekadę prasa emigracji znalazła się w stanie stagnacji, rocznie drukowano jedynie 10–12 tytułów. Ponownie odrodziła się u progu lat 60., notując większy wzrost w trakcie powstania i w pierwszych latach po jego upadku.

¹ J. Łojek, J. Myśliński, W. Władysław: *Dzieje prasy polskiej*, Warszawa 1988, s. 36.

² S. Zieliński: *Bibliografia czasopism polskich zagranicą 1830–1934*, Warszawa 1935.

Aktywność polityczna drugiej fali uchodźstwa szybko jednak osłabła. Już na początku lat 70. nastąpił jej definitywny rozpad, a w ślad za tym zamilkła także jej prasa³.

Przez cały rozważany okres głównym ośrodkiem wydawniczym pozostawał Paryż, gdzie do końca 1870 roku wydawano 104 tytuły (w tym 93 związane z emigracją polistopadową). Kilka ważnych pism wydawano też w Poitiers (9) oraz kilkunastu mniejszych francuskich miastach. W innych państwach ruch był mniejszy. Znaczącymi ośrodkami były jedynie Londyn (10) i Bruksela (9). Nieco inne było rozmieszczenie pism emigracji postyczniowej. Poza Paryżem (11) koncentrowała się ona przede wszystkim w Szwajcarii (16), m.in. w Genewie (8), Zurychu (4) i Bendlikon (3). Charakterystyczną cechą ówczesnej prasy emigracyjnej była jej efemeryczność. Wśród 150 pism związanych z emigracją polistopadową przeważały inicjatywy krótkotrwałe (66%). Najczęściej więc wydawano skromne biuletyny, zwykle powielane w niewielkich nakładach techniką litograficzną. Ponad 70 ukazywało się krócej niż rok, a 30 – krócej niż dwa lata. Jednie 27 tytułów można uznać za trwałe, gdyż ukazywały się co najmniej pięć lat. Podobnie kształtował się odsetek pism emigracji postyczniowej: 14 nie przetrwało nawet jednego roku, 12 udało się dotrwać niespełna dwa lata, zaś pism dłużej istniejących było tylko dziewięć.

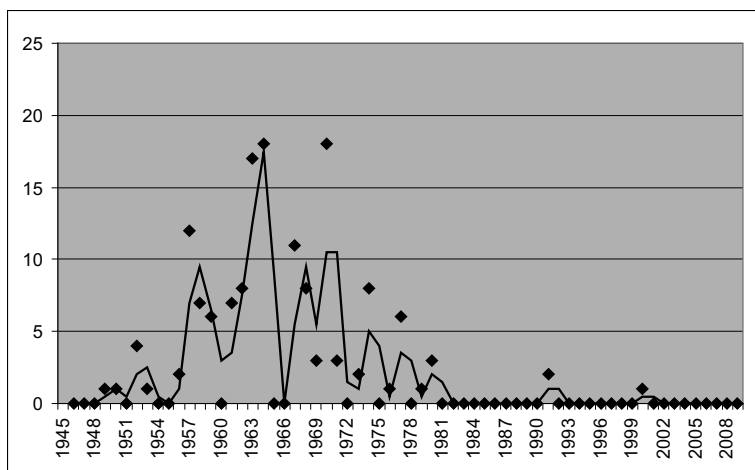
Typologicznie prasa emigracyjna nie była zróżnicowana, gdyż jej trzon stanowiły organy polityczne. Liczebnie dominowały pisma obozu demokratycznego, którego głównym ośrodkiem było Towarzystwo Demokratyczne Polskie. Mniej liczne, lecz materialnie lepiej sytuowane, były pisma obozu niepodległościowo-konserwatywnego skupionego wokół A.J. Czartoryskiego (Hotel Lambert). Formalnie pisma tego typu przypominały periodyki społeczno-polityczne z rozbudowanymi działami wiadomości bieżących. Ostatnia cecha wynikała z faktu, że nie udało się w emigracyjnych warunkach uruchomić dziennika. Zazwyczaj drukowano też informacje organizacyjne oraz prowadzono działy literackie i naukowe. Wśród głównych pism tego rodzaju wyróżniały się – zdaniem Sławomira Kalemki⁴ – *Pamiętnik Emigracji*, *Pielgrzym Polski*, *Nowa Polska*, *Kronika Emigracji Polskiej*, *Demokrata Polski*, *Trzeci Maj*, *Orzeł Biały*, *Wiadomości Polskie*, *Przegląd Rzeczy Polskich*. Paleta typologiczna emigracyjnych wydawnictw była jednak bogatsza. Z różnym natężeniem wydawano na emigracji również pisma satyryczne (np. *Pszonkę*), niektóre pisma polityczne przekształcały się w organy teoretyczne (np. *Pismo Towarzystwa Demokratycznego Polskiego*); drukowano ponadto pisma naukowe (np. *Sławianina*) oraz wydawnictwa propagandowe w obcych językach (ok. 30 tytułów). Pisma ostatniego typu najczęściej okazywały się efemerydami; jedynym wyjątkiem na ich tle była *La Tribune des Peuples* Adama Mickiewicza, która na krótko zyskała pewien rozgłos.

³ S. Kalemka: Czasopiśmiennictwo emigracji popowstaniowych XIX wieku, [w:] Prasa polska w latach 1661–1864, Warszawa 1976, s. 337–338.

⁴ Tamże, s. 276.

Tendencje badawcze

Pierwsze prace poświęcone dziejom prasy Wielkiej Emigracji ogłoszono drukiem jeszcze przed wojną, jednak istotny postęp dokonał się dopiero w latach 60. i 70. XX wieku. W całym powojennym okresie (1945–2009) opublikowano na ten temat 83 naukowe prace, w tym 5 monografii książkowych cytowanych 257 razy [w tym 143 poniżej granicy *half-life*]⁵. Jakkolwiek był to mały odcinek badawczy, wszelako rozwijał się dynamicznie, w tempie zbliżonym do badań prasy krajowej. Zbliżona była w szczególności dynamika badań, gdyż główne dzieła powstały w okresie największego nasilenia prac nad syntezą IBL.

Wykres 2. Badania nad prasą Wielkiej Emigracji 1832–1870 – cytowania $\leq$ half-life

Mimo niewielkiej liczby opracowań (83), badania nad prasą Wielkiej Emigracji wyróżniały się na tle pozostałych pól badawczych. Obszar ten należał do najlepiej zbadanych, co poświadczał zarówno wysoki odsetek prac ogólnych (49 publikacji, czyli 59%), jak i stosunkowo duża liczba dysertacji oraz stabilne grono autorskie. Przemawiał za tym nade wszystko dorobek syntetyczny, na który złożyły się trzy rozprawy książkowe (Sławomira Kalembki, Stanisława Szostakowskiego i Haliny Stankowskiej)⁶, które objęły główne problemy prasy emigra-

⁵ Artykuł kontynuuje wątki opublikowane w artykule: W.M. Kolasa: Kierunki badań nad prasą polską XVIII stulecia, *Zeszyty Prasoznawcze* 2012, nr 1/2, s. 77–99. Szczegóły metodologiczne i zasady obliczeń zostały tam przedstawione w przyp. 10–12.

⁶ S. Kalembka: *Prasa demokratyczna Wielkiej Emigracji. Dzieje i główne koncepcje polityczne 1832–1863*, Toruń 1977 [5]; S. Szostakowski: *Z kart Wielkiej Emigracji. Prasa obozu arystokratyczno-konserwatywnego w latach 1832–1848*, Olsztyn 1974 [7]; H. Stankowska: *Literatura i krytyka w czasopiśmie Wielkiej Emigracji (1832–1848)*, Wrocław 1973 [2].

cyjnej i w znacznej mierze wyczerpują temat. Tezę tę zdaje się poświadczać m.in. zanik cytowania, jaki nastąpił po opublikowaniu ostatniej z nich (wykres 2).

Na rozwój analizowanego odcinka duży wpływ miały prasoznawcze dysertacje (6), w tym dwie habilitacje (H. Stankowskiej – 1974 i S. Kalembki – 1977) oraz cztery doktoraty (Jerzego W. Borejszy – 1963, S. Szostakowskiego – 1967, Leszka Kuka – 1984, Jerzego Bednarka – 2000)⁷. Do wyliczonych autorów należały główne prace książkowe i znaczna liczba cytowań [51] (tj. 36%). Korpus historyków zajmujących się prasą Wielkiej Emigracji był znacznie szerszy (55 osób), jednakże znaczący dorobek należał tylko do trójki uczonych: Sławomira Kalembki (8 prac) [40 cytowań], Ludwika Gocla (3) [17] i Stanisława Szostakowskiego (2) [9], którzy zgromadzili na swym koncie niemal połowę referencji [66].

Wkład pozostałych był mniejszy. Pewne osiągnięcia zanotowali jedynie niektórzy autorzy pracujący na obrzeżach prasy i literatury: Maria Straszewska (1) [7], H. Stankowska (3) [2] lub twórcy okazjonalni: Stefan Kieniewicz (3) [6], Ludwik Zieliński (2) [5]. Odrębną rolę w badaniu na tym odcinku odegrał także Marian Tyrowicz (2) [14], wnikliwy recenzent większości nowych publikacji⁸, którego praca dokumentacyjna o Towarzystwie Demokratycznym Polskim [14]⁹ odegrała dużą rolę w badaniach historycznoprasowych. Istotny był też wkład Witolda Łukaszewicza (2) [7], który wypromował czołowych badaczy prasy politycznej Wielkiej Emigracji: najpierw Kalembkę (1964), następnie Szostakowskiego (1967).

Powojenny rozwój badań nie byłby możliwy bez niektórych prac powstałych wcześniej. Wyjątkową pozycję na tym polu należy przypisać Stanisławowi Zielińskiemu, autorowi wydanej w 1935 roku „Bibliografii czasopism polskich za-

⁷ J.W. Borejsza: *Oblicze polityczne polskiej prasy emigracyjnej na zachodzie Europy (1864–1870)* – niepublikowana rozprawa doktorska (UW 1963, prom. H. Jabłoński); S. Szostakowski: *Z kart Wielkiej Emigracji*, jw. [7] – skrócona rozprawa doktorska (UMK 1967, prom. W. Łukaszewicz); L. Kuk: *Wielka emigracja a powstanie słowianofilstwa fancuskiego. W kręgu działalności Cypriana Roberta*, Toruń 1991 [1] – skrócona rozprawa doktorska pt.: *Emigracja polska wobec dążeń emancypacyjnych narodów Europy środkowo-wschodniej w dobie Wiosny Ludów (Towarzystwo Słowiańskie i jego organ „La Pologne” w latach 1848–1851)* (UMK 1984, prom. S. Kalembka); J. Bednarek: *Spory wokół wydarzeń krajowych 1846 roku na łamach prasy Wielkiej Emigracji w latach 1846–1848*, Toruń 2003 – skrócona rozprawa doktorska (UŁ 2000, prom. A. Barszczewska). Liczba dysertacji byłaby wyższa, gdyby uwzględnić doktoraty luźniej związane z badaną problematyką – A. Mazanek: *Literackie drogi Wielkiej Emigracji do kraju przez Wielkopolską prasę 1832–1848*, Wrocław 1983 – skrócona rozprawa doktorska (UŁ 1978, prom. M. Straszewska); Urszula Kalembka: *Publicyści Wielkiej Emigracji o rządach zaborców na ziemiach Rzeczypospolitej 1832–1862*, Olsztyn 2000 [1] – skrócona rozprawa doktorska (UMK 1995, promotor S. Kalembka).

⁸ M.in. M. Tyrowicz: *Prasa Współczesna i Dawna* 1958, nr 1, s. 119–12 (rec. art. L. Gocla); *Zeszyty Prasoznawcze* 1960, nr 1, s. 76–77 (rec. art. S. Kieniewicz); *Zeszyty Prasoznawcze* 1966, nr 2/3, s. 138–140 (rec. art. S. Kalembki); *Zeszyty Prasoznawcze* 1975, nr 3, s. 111–113 (rec. książki S. Szostakowskiego); *Ruch Literacki* 1975, z. 1, s. 57–59 (rec. książki H. Stankowskiej); *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 1980, z. 1, s. 104–107 (rec. książki E. Wróblewskiej) i in.

⁹ M. Tyrowicz: *Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832–1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik biobibliograficzny*, Warszawa 1964 [14].

granicą 1830–1934” [19/20]¹⁰; jedyne dzieła, które rejestrowało całość ruchu czasopiśmienniczego emigracji. Autor odnotował w nim 147 tytułów emigracji polistopadowej, w tym 108 w języku polskim, co (abstrahując od różnic metodologicznych) w dość dużym przybliżeniu odpowiada danym, którymi operował Sławomir Kalembka (120 polskich i 30 w innych językach). Wśród innych dawnych prac ceniono też artykuł Jana Zakrzewskiego [8/8]¹¹ oraz fragment rozprawy Jana Kucharzewskiego [15/56]¹², jednak znaczenie tych dzieł sprowadza się do warstwy informacyjno-bibliograficznej, gdyż ich autorzy unikali uogólnień. Wy różniało się na tym tle jedynie studium lwowskiego historyka literatury Kazimierza Kolbuszewskiego [4/4]¹³, w którym autor nie stronił od interpretacji.

Badania po 1945 roku

Pierwsze powojenne prace podjęto już pod koniec lat 40. i miały one związek z obchodami rocznicy Wiosny Ludów. Na tę okoliczność wydano wiele publikacji na temat Mickiewiczowskiej *Trybuny Ludów* (*La Tribune des Peuples*) oraz postaci jej redaktora, ukazywanego zwykle w roli rewolucjonisty¹⁴. Aż do początku lat 60. był to nurt dominujący (12 prac) [16 cytowań]. W tym czasie dwukrotnie wydano nową krytyczną edycję *Trybuny...* (1955 – oprac. Adam Mauersberger; 1963 – Henryk Jabłoński) [4]¹⁵, skazując tym samym na zapomnienie przedwojenną edycję w opracowaniu Emila Haeckera¹⁶. Jednocześnie powstało na tę okoliczność kilka opracowań (6) [10], spośród których największą wartość miały szkice Stefana Kieniewicza [6]¹⁷ i Władysława Floryana [2]¹⁸.

Badania syntetyczne rozpoczął pod koniec lat 50. kolekcjoner Ludwik Gocel, posiadacz rzadkiego zbioru pism emigracyjnych (obecnie zdeponowanego

¹⁰ S. Zieliński: Bibliografia czasopism polskich zagranicą..., jw., Warszawa 1935 [19/20]. Dla publikacji przedwojennych podano cytowania całkowite; zapis [19/20] oznacza 20 cytowań, w tym 19 przez publikacje ściśle dot. prasy emigracji okresu do 1832–1870.

¹¹ J. Zakrzewski: Czasopiśmiennictwo polskie na emigracji. Wydawnictwa Awiniońskie (1832–1833), *Przegląd Historyczny* T. 4 (1907), s. 82–97, 205–220, 336–348 [8/8].

¹² J. Kucharzewski: Czasopiśmiennictwo polskie wieku XIX w Królestwie, na Litwie i Rusi oraz na emigracji. Zarys bibliograficzno-historyczny, Warszawa 1911, s. 68–86 [15/56].

¹³ K. Kolbuszewski: Z dziejów krytyki literackiej w czasopismach emigracyjnych (1836–1848), Wilno 1924 [4/4].

¹⁴ Np. A. Mauersberger: Mickiewicz jako publicysta, *Zeszyty Naukowe UW. Prasoznawstwo* 1956, nr 2, s. 19–29 [2]. Uwagę tę akcentuje J. Tomkowski: Nauka o literaturze w Polsce (1945–1990), [w:] Humanistyka polska w latach 1945–1990, Warszawa 2000, s. 165.

¹⁵ *Trybuna Ludów*, oprac. A. Mauersberger, Warszawa 1955; *La Tribune des Peuples*, Édition phototypique. Sous la réd. de H. Jabłoński, préf. de S. Kieniewicz et W. Floryan, Wrocław 1963 [4].

¹⁶ *Trybuna Ludów*, oprac. E. Haecker, Kraków 1921 (Biblioteka Narodowa. Seria 1, nr 27).

¹⁷ S. Kieniewicz: Historia *Trybuny Ludów* Adama Mickiewicza, *Przegląd Historyczny* 1959, nr 3, s. 486–513 [4].

¹⁸ W. Floryan: Z badań nad Mickiewiczowską *Trybuną Ludów*. Struktura wydawnicza dziennika, *Pamiętnik Literacki* 1963, z. 2, s. 339–355 [2].

w Muzeum Historycznym m. st. Warszawy)¹⁹. W 1957 roku autor ogłosił szkic o formowaniu się emigracyjnej prasy w latach 1832–1833 [12]²⁰, a rok później dopełnił artykułem na temat drukarstwa [5]²¹. Jakkolwiek znawca tematyki Sławomir Kalembka ocenił później oba teksty jako „pobieżne”, niemniej wyraźną zasługą Gocla pozostało wprowadzenie do dyskursu zagadnień uprzednio pomijanych (źródła finansowe, baza drukarska i środki kolportażu, format i papier, osobowość redaktorów)²². W latach 50. podjęto także prace zmierzające do wydania źródeł. Prowadził je Witold Łukaszewicz (2) [7]. Najpierw zestawiał główne periodyki według afiliacji politycznej (64 poz.)²³, zaś w 1961 roku wraz z Władysławem Lewandowskim wydał obszerny tom zawierający teksty z emigracyjnych pism o orientacji demokratycznej [7]²⁴. Na okres ten datuje się także publikacja ważnego świadectwa epoki – pamiętników emigracyjnego działacza i publicysty Jana Nepomucena Janowskiego, które opracował i wydał Marian Tyrowicz [8]²⁵.

Największe zasługi dla poznania prasy emigracyjnej położył uczeń Łukaszewicza, Sławomir Kalembka (8 prac) [40 cytowań]. Autor rozpoczynał wprawdzie jako badacz dziejów politycznych (w 1964 roku obronił doktorat na temat Towarzystwa Demokratycznego Polskiego [TDP], zaś w 1970 r. wydał ceniony zarys dziejów Wielkiej Emigracji)²⁶, niemniej wątek prasoznawczy był w jego twórczości silnie obecny. Jeszcze w 1963 roku na łamach *Roczników Bibliotecznych* ukazała się obszerna rozprawa, gdzie Kalembka omówił dzieje wydawnicze periodyków związanych z TDP [11]²⁷. Tekst był bogaty informacyjnie i spotkał się z szerokim zainteresowaniem [59 cytowań całkowitych], lecz wśród znawców wzbudzał kontrowersje. Maran Tyrowicz zarzucił autorowi rozmaite niedociągnięcia (głównie metodologiczne), pisząc, że ograniczył się do „[...] zebrania nazwisk, tytułów, określenia profili tematycznych, omówienia niektórych sta-

¹⁹ Por. Słownik pracowników książki polskiej, Warszawa 1972, s. 272. Kolekcja ta w 1964 roku została przekazana Muzeum Historycznemu m. st. Warszawy. Opisano ją w wydawnictwie: Katalog zbiorów Ludwika Gocla. Powstanie Listopadowe i Wielka Emigracja. T. 1, Warszawa 1976.

²⁰ L. Gocel: Początki prasy Wielkiej Emigracji i jej kryptograficzny charakter (1832–1833), *Kwartalnik Prasoznawczy* 1957, nr 2, s. 9–30 [12]; polemika W. Łukaszewicz, tamże, 1957, nr 4, s. 186–187; odpowiedź autora tamże, 1958, nr 4, s. 156–157.

²¹ L. Gocel: Drukarnie polskie na emigracji (1832–1862), *Kwartalnik Prasoznawczy* 1958, nr 1/2, s. 27–46 [5].

²² Rec. M. Tyrowicz, *Prasa Współczesna i Dawna* 1958, nr 1, s. 119–120.

²³ W. Łukaszewicz: Publicystyka emigracyjna w latach 1832–1848 (wybór), *Prace Polonistyczne* Ser. 9 (1951), s. 178–182.

²⁴ Postępowa publicystyka emigracyjna 1831–1846. Wybór źródeł, oprac. W. Łukaszewicz, W. Lewandowski, Wrocław 1961 [7].

²⁵ J.N. Janowski: Notatki autobiograficzne 1803–1853, oprac. M. Tyrowicz, Wrocław 1950 [8].

²⁶ S. Kalembka: Towarzystwo Demokratyczne Polskie w latach 1832–1846, Toruń 1966 – skrócona rozprawa doktorska (UMK 1964, prom. W. Łukaszewicz); tenże: Wielka Emigracja: polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831–1862, Warszawa 1971.

²⁷ S. Kalembka: Prasa Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Zarys dziejów wydawniczych 1832–1863, *Roczniki Biblioteczne* 1963, z. 1/2, s. 91–149.

nowisk redakcji wobec konkretnych spraw [...]”²⁸. W kolejnych latach Kalembka wielokrotnie wracał do problematyki prasowej, m.in. w 1967 roku wygłosił obszerny referat na Sympozjum Historyków Prasy [3]²⁹. W wystąpieniu przedstawił zwięzły zarys dziejów całej prasy emigracyjnej polistopadowej, przedstawił stan badań i sformułował postulaty.

W odrębnym nurcie rozwijały się badania nad prasą emigracyjną w fazie schyłkowej, czyli periodykami emigracji postyczniowej (1865–1870). Prace w tym zakresie prowadzono w zasadzie tylko w pierwszej połowie lat 60., zaś niemal cały dorobek wypracował Jerzy Wojciech Borejsza (5) [10]. Początkowo tematykę tę zgłębiał na seminarium Henryka Jabłońskiego, pod którego opieką w 1963 napisał rozprawę doktorską³⁰. Dzieło nie zostało jednak wydane i jest znane z kilku fragmentów (4) [7]³¹. W zwięzłej formie problematykę tę przedstawił autor kilka lat później na łamach rozprawy habilitacyjnej „Emigracja polska po powstaniu styczniowym” [3]³², gdzie poświęcił jej cały rozdział. Analiza piśmiennictwa wskazuje, że prace Borejszy zdawały się wyczerpywać temat, gdyż w okresie późniejszym napisano na ten temat jedynie dwa szkice [2]³³.

* * *

Na przełomie lat 60. i 70. powstało też wiele innych znaczących opracowań, wśród których wyróżniały się rozprawy Henryka Żalińskiego (2) [4]³⁴ oraz studia monograficzne Floriana Stasika [4]³⁵, Heleny Rzadkowskiej [3]³⁶ i Sławomiry

²⁸ Rec. M. Tyrowicz, *Zeszyty Prasoznawcze* 1966, nr 2/3, s. 138–140.

²⁹ S. Kalembka: Polska prasa emigracyjna do 1863 roku, [w:] *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*. T. 1, Warszawa 1967, s. 77–95 [3]; koreferat (H. Rzadkowskiej) i głosy polemiczne (m.in. S. Szostakowskiego), tamże... T. 2, Warszawa 1968, s. 265–272.

³⁰ J.W. Borejsza: *Oblicze polityczne polskiej prasy emigracyjnej...*, jw.

³¹ J. W. Borejsza: Prasa Zjednoczenia Emigracji Polskiej (1866–1870), *Rocznik Historii Czołpismniennictwa Polskiego* 1963, z. 1, s. 72–125 [3]; tenże: Z dziejów polskiej prasy emigracyjnej (1863–1865), tamże 1965, z. 1, s. 50–104 [1]; tenże: Prasa Towarzystwa Demokratycznego Mierosławskiego: (1865–1870), tamże 1965, z. 2, s. 59–71 [1]; tenże: Trzy szkice o prasie emigracyjnej po 1863 r., tamże 1967, z. 1, s. 31–62 [2].

³² J. W. Borejsza: Prasa wychodźstwa postyczniowego, [w:] tegoż: *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*, Warszawa 1966, s. 157–168 [3].

³³ S. Kalembka: Z dziejów czasopiśmiennictwa naukowego emigracji popowstaniowych – *Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia* z. 19 (1984), s. 131–148 [2], toż [w:] tegoż: *O naszą i waszą wolność*, Olsztyn 1997, s. 130–143; G. Gzella: *Braterstwo* – pismo emigracji postyczniowej (1864–1865) w Szwajcarii, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia*, z. 2/3 (1998), s. 479–488.

³⁴ H. Żaliński: Początki czasopiśmiennictwa Towarzystwa Demokratycznego Polskiego (1832–1834), *Rocznik Historii Czołpismniennictwa Polskiego* 1968, z. 1, s. 25–40 [2]; tenże: *Humor i satyra Pszonki w walce z przeciwnikami Towarzystwa Demokratycznego Polskiego*, *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne* 1967, z. 3, s. 189–202 [2].

³⁵ F. Stasik: Adam Gurowski i jego pismo *Przyszłość*, *Rocznik Historii Czołpismniennictwa Polskiego* 1968, z. 2, s. 83–104 [4].

³⁶ H. Rzadkowska: *Demokrata Polski w ostatnim okresie swego istnienia (1851–1862)*, *Studia Historyczne* 1969, z. 3, s. 337–364 [3].

Szyperskiej [3]³⁷. Rozwinęły się ponadto historycznoliterackie badania prasy emigracyjnej. W nurt ten wpisały się przede wszystkim dokonania Marii Straszewskiej [7]³⁸, która wiele uwagi poświęciła publicystom i środowisku dziennikarskiemu, nade wszystko zaś książka habilitacyjna Haliny Stankowskiej [2]³⁹, omawiająca treści literackie na łamach periodyków emigracyjnych.

Z prasoznawczego punktu widzenia ważne były studia Stanisława Szostakowskiego podjęte nad prasą polityczną związaną z Hotelem Lambert (2) [9]. Wkład autora był istotny głównie wobec faktu, że większość wcześniejszych badań dotyczyła prasy obozu demokratów. Kontakt autora z prasoznawstwem był jednak krótki. Od 1951 roku Szostakowski pracował w szkolnictwie średnim, w 1967 roku doktoryzował się na UMK na podstawie rozprawy „Prasa obozu arystokratyczno-konserwatywnego w latach 1832–1848” (na seminarium W. Łukaszewicza), a następnie rozpoczął pracę w Wyższej Szkole Nauczycielskiej w Olsztynie. Od tego czasu poświęcił się nowym obowiązkom oraz działalności popularyzatorskiej i edukacyjnej (m.in. jako autor licznych podręczników szkolnych)⁴⁰. To zapewne sprawiło, że niewiele interesował się pracą ściśle naukową. Wydał jedynie dwie publikacje prasoznawcze – w 1970 roku ukazał się szkic zawierający główne tezy dysertacji [2]⁴¹, zaś w roku 1974 monografia „Z kart Wielkiej Emigracji: prasa obozu arystokratyczno-konserwatywnego w latach 1832–1848” [7]⁴².

Książka prezentowała się obiecująco; była estetycznie wydana, miała przejrzystą konstrukcję. W kolejnych rozdziałach Szostakowski opisał genezę i działalność obozu arystokratyczno-konserwatywnego (rozdział 1), następnie skupił się na dziejach wydawniczych jego prasy (rozdział 2), wskazał jej stosunek do głównych problemów życia narodowego (rozdział 3) oraz odniósł się do wybranych problemów jej recepcji (na emigracji i w kraju). Przedmiotem zainteresowania uczynił 15 pism o orientacji konserwatywnej lub liberalnej, jednak najwięcej uwagi poświęcił czołowym organom obozu A.J. Czartoryskiego: *Kronice Emigracji Polskiej* (1834–1838), zastąpionej następnie przez *Trzeci Maj* (1839–1848). Recenzenci wysoko oceniali pracę. Przychylnie wypowiadali się m.in. M. Tyrowicz, S. Kalembka, Mirosław Franćić, choć niektóre wnioski autora, np.

³⁷ S. Szyperska: *Postęp* – pismo demokratyczne z 1834 r., *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia*, z. 6 (1970), s. 93–111 [3].

³⁸ M. Straszewska: *Życie literackie Wielkiej Emigracji we Francji 1831–1840*, Warszawa 1971 [7]. M.in. rec. S. Kalembka, *Kwartalnik Historyczny* 1972, nr 2, s. 446–449; M. Dernałowicz, *Pamiętnik Literacki* 1972, z. 3, s. 324–329.

³⁹ H. Stankowska: *Literatura i krytyka w czasopismach Wielkiej Emigracji (1832–1848)*, Wrocław 1973 [2]. Rec. M. Tyrowicz, *Ruch Literacki* 1975, z. 1, s. 57–59.

⁴⁰ M.in. S. Szostakowski: *Historia dla kl. 6.*, Warszawa 1964 i nast.; tenże: ... dla kl. 7., Warszawa 1965 i nast. Por. też biogram [w:] *Leksykon Kultury Warmii i Mazur (on-line)*, <http://leksykonkultury.ceik.eu> (dostęp: 2012.08.01).

⁴¹ S. Szostakowski: *Główne organy prasowe Hotelu Lambert: zarys dziejów wydawniczych*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia*, z. 6 (1970), s. 113–132 [2].

⁴² S. Szostakowski: *Z kart Wielkiej Emigracji*, jw. [7].

negatywny osąd ideologii obozu konserwatywnego, wzbudzały kontrowersje (Hanna Lutzowa)⁴³.

Postęp, jaki dokonał się na rozważanym odcinku w latach 1967–1976, był znaczny (27 prac) [53 cytowań]. Jakkolwiek większość postulatów zgłoszonych przez dyskutantów na Sympozjum w 1967 roku nie zostało zrealizowanych⁴⁴, zaistniały jednak podstawy do uogólnień. Ułatwiło to zapewne prace Sławomirowi Kalembe, autorowi rozdziału na temat prasy Wielkiej Emigracji, który wydrukowano na łamach syntezy IBL w 1976 roku [17]⁴⁵.

Autor podzielił problematykę na części i opisał według klucza chronologicznego, wydzielając: prasę Wielkiej Emigracji (1832–1836, 1837–1849, 1850–1862) oraz czasopiśmiennictwo emigracji postyczeniowej (1863–1865, 1865–1870 i po 1870). Każdą część poprzedzała nadto charakterystyka ogólna, w której dominowała problematyka wydawnicza. Recenzenci na ogół pozytywnie wypowiadali się na temat opracowania. Podnoszono jedynie zarzut, że tekst jest zbyt obszerny w stosunku do pozostałych i w ślad za tym nadmiernie szczegółowy (np. Bolesław Łopuszański) oraz że autor niepotrzebnie przekroczył cezurę 1870 roku (np. Stefan Kieniewicz). Dominowały jednak głosy pozytywne, wśród których zwracały uwagę pochwały za dobrą znajomość warsztatu prasoznawczego (Tyrowicz) oraz liczne odniesienia do historii politycznej⁴⁶.

Tekst był dopracowany i zapewne autor włożył wiele trudu w jego napisanie. Rok później w postaci nieznacznie tylko skróconej (usunięto części na temat prasy konserwatywnej) włączył go Kalembe do swej nowej książki „Prasa demokratyczna Wielkiej Emigracji. Dzieje i główne koncepcje polityczne (1832–1863)” [5]⁴⁷. Nową partią były tylko rozdziały ułożone w II części pracy (s. 101–180), gdzie omówiono główne zagadnienia roztrząsane na łamach ówczesnych pism emigracyjnych. Znalazła się tam m.in. problematyka: przyczyn upadku państwa polskiego i powstań narodowych, wizje odbudowy ojczyzny, zadania emigracji, kształt przyszłej Polski. Na końcu książki dodano także wykaz analizowanych pism, wraz z danymi wydawniczymi. Recenzenci przyjęli pracę z uznaniem (Henryk Żaliński, Stefania Sokołowska), a jedynie Małgorzata Rubiec-Masalska zwracała uwagę na problemy z przedrukiem⁴⁸. Niezależnie od poczynionych uwag książka stała się podstawą habilitacji na UMK, którą autor uzyskał w 1977 roku.

⁴³ Rec. M. Tyrowicz, *Zeszyty Prasoznawcze* 1975, nr 3, s. 111–113; S. Kalembe, *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 1976, z. 1, s. 132–136; M. Frančić, *Przegląd Polonijny* 1975, z. 2, s. 193–195; H. Lutzowa, *Przegląd Historyczny* 1975, z. 4, s. 641–651.

⁴⁴ Por. przyp. 29.

⁴⁵ S. Kalembe: *Czasopiśmiennictwo emigracji popowstaniowych XIX wieku*, jw., s. 272–355 [17]

⁴⁶ Rec.: B. Łopuszański, *Zeszyty Prasoznawcze* 1977, nr 2, s. 103–106; S. Kieniewicz, *Przegląd Historyczny* 1977, z. 2, s. 399–405; M. Tyrowicz, *Kwartalnik Historyczny* 1977, z. 3, s. 685–690.

⁴⁷ S. Kalembe: *Prasa demokratyczna Wielkiej Emigracji*, jw.

⁴⁸ H. Żaliński, *Zeszyty Prasoznawcze* 1979, nr 4, s. 103–104; S. Sokołowska, *Kwartalnik Historyczny* 1978, nr 3, s. 729–732; M. Rubiec-Masalska, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 1978, nr 2, s. 122–124 i in.

W różnych okresach powstawały opracowania wybranych grup typologicznych, np. pism satyrycznych (4 prac) [6 cytowań]⁴⁹ lub monografie czasopism (35) [40]. Warto jednak zauważyć, że z wyjątkiem omówionej wcześniej *Trybuny Ludów* (12) [16], żadne pismo emigracyjne nie wzbudziło większego zainteresowania. Większą uwagę skupiało jedynie kilka periodyków: *Przyszłość* [4], *Polish Exile* [3], *Postęp* [3], *Demokrata Polski* [3], *Dziennik Narodowy* [3], *Pszonka* [2]⁵⁰. Zwraca uwagę niedostatek prac nad głównym pismem politycznym obozu TDP *Demokratą Polskim* [3] i *Nową Polską* oraz obydwu organami konserwatystów (*Kroniką Emigracji Polskiej*, *Trzecim Majem*), które nie doczekały się nawet osobnych artykułów. Jedynym źródłem wiedzy na ich temat pozostają omówione wyżej monografie Kalemki i Szostakowskiego.

Po ukazaniu się książki Kalemki w 1977 roku nie powstała już żadna praca o aspiracjach syntetycznych. Świadczy to zapewne o tym, że opracowanie dobrze spełnia swoją rolę i nie istnieje potrzeba korektur. W całym późniejszym dorobku (29 prac) dominowały jedynie drobne przyczynki, a nade wszystko analizy treści (12), które stanowiły prawie połowę prac. Publikacje te dotyczyły zwykle historii politycznej i – dodajmy – nie budziły szerszego rezonansu w obiegu prasoznawczym (wykres 2). Konstatacja zdaje się potwierdzać tezę Jerzego Łojka, że prasę Wielkiej Emigracji należy współcześnie badać przede wszystkim [...] „jako zasób cennych publikacji z historii polskiej myśli politycznej, nie zaś jako prasę oddziałującą na opinię publiczną szerszych środowisk” [...] ⁵¹.

Mimo postępów nie został jednak rozwiązany problem bibliografii. Kalemka operował wprawdzie liczbą 120 pism polskich (oraz ok. 30 w językach obcych), lecz nie potwierdzały tego żadne zestawienia ani obliczenia. Jedyny ścisły wykaz został umieszczony w aneksie do monografii Kalemki (ok. 50 poz., w tym 18 wersji *Demokraty Polskiego*)⁵², lecz liczba zarejestrowanych pozycji nie odpowiadała treści pracy, gdyż wzmiankował w niej 71 tytułów, a 32 pisma omówił obszerniej⁵³. Pozostali autorzy prawdopodobnie bazowali na starej bibliografii

⁴⁹ M.in. Z. Dźedzyk: *Satyryczne czasopisma Wielkiej Emigracji* (Paryż 1832–1844), *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 1977, nr 1, s. 5–18 [1]; E. Wróblewska: W kręgu demokratycznej satyry dziennikarskiej okresu Wielkiej Emigracji, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia*, z. 6 (1970), s. 77–91 [3]; taż: *Satyra polityczna Wielkiej Emigracji*, Warszawa 1977 [1].

⁵⁰ M.in. F. Stasik: Adam Gurowski i jego pismo *Przyszłość*, *Rocznik Historii Ciasopismienictwa Polskiego* 1968, z. 2, s. 83–104 [4]; I. Homola: *The Polish Exile*. Przyczynek do historii prasy polskiej w Anglii, *Studia Historyczne* 1970, nr 1, s. 57–79 [3]; S. Szyperska: *Postęp* – pismo demokratyczne..., jw., s. 93–111 [3]; H. Rządowska: *Demokrata Polski* w ostatnim okresie swego istnienia..., jw., s. 337–364 [3]; A. Zieliński: Emigracyjny *Dziennik Narodowy* wobec zagadnień literatury polskiej, *Prace Polonistyczne*, seria 18 (1962), s. 123–140 [3]; H. Żaliński: Humor i satyra *Pszonki* w walce z przeciwnikami Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, jw., i in.

⁵¹ J. Łojek, J. Myśliński, W. Władysław: *Dzieje prasy polskiej*, jw., s. 36.

⁵² S. Kalemka: *Prasa demokratyczna Wielkiej Emigracji...*, jw., s. 243–258 (Metryki wydawnicze polskojęzycznych demokratycznych czasopism polityczno-społecznych Wielkiej Emigracji).

⁵³ A zatem – *summa summarum* – Kalemka był w swoich opracowaniach niekonsekwentny: liczbę 120 pism podał w pierwszym tomie syntezy *Prasa polska w latach 1661–1864*: „Na emigracji

Zielińskiego⁵⁴, która nie doczekała się nowszej wersji mimo znacznego postępu prac, które przyniosły drukowane katalogi bibliotek [42]⁵⁵. W przywołanych wydawnictwach zlokalizowano wiele tytułów nieznanych Zielińskiemu ani Kalembe.

STRESZCZENIE

Prasa Wielkiej Emigracji (1832–1870) w polskim prasoznawstwie

Artykuł zawiera zwięzłą charakterystykę wydawnictw Wielkiej Emigracji (1832–1870), w szczególności ich statystykę i typologię, oraz omawia kierunki i wyniki badań podjętych w tym zakresie przez historyków po 1945 roku. Do ewaluacji dorobku badawczego w szerokim zakresie wykorzystano analizę cytowań.

Zainteresowanie badaczy prasą tego okresu było umiarkowane. Łącznie zainteresowało się nią 55 uczonych, którzy opublikowali 83 prace, cytowane w ramach macierzystego dyskursu (historia prasy) 257 razy [w tym 143 razy poniżej okresu *half-life*]. Największymi osiągnięciami w tym zakresie legitymowali się: Sławomir Kalembski (8 prac) [40 cytowań], Ludwik Gocel (3) [17] i Stanisław Szostakowski (2) [9], którzy zgromadzili na swym koncie niemal połowę referencji [66]. Istotne prace opublikowali też historycy literatury: Maria Straszewska (1) [7], Halina Stankowska (3) [2] lub twórcy okazjonalni: Stefan Kieniewicz (3) [6], Ludwik Zieliński (2) [5]. Odrębną rolę w badaniach tych odegrał także Marian Tyrowicz (2) [14].

Największym osiągnięciem w analizowanym obszarze są trzy monografie: S. Kalembski „Prasa demokratyczna Wielkiej Emigracji: dzieje i główne koncepcje polityczne 1832–1863” (Toruń 1977); S. Szostakowskiego „Z kart Wielkiej Emigracji: prasa obozu arystokratyczno-konserwatywnego w latach 1832–1848” (Olsztyn 1974) oraz H. Stankowskiej „Literatura i krytyka w czasopiśmie Wielkiej Emigracji (1832–1848)”. Wrocław 1973. Obszar wydaje się stosunkowo dobrze opracowany, jedynym dezyderatem wynikającym z artykułu jest potrzeba opracowania nowoczesnej bibliografii tytułów.

Słowa kluczowe: Wielka Emigracja, prasa polska, historiografia, historia, XIX wiek, badania

w ciągu trzydziestolecia 1832–1862 wychodziło ok. 120 czasopism. [...]” – S. Kalembski: *Czasopiśmiennictwo emigracji popowstaniowych XIX wieku*, jw., s. 275. Jedyny istniejący wykaz to wspomniane wyżej Metryki wydawnicze. W tej samej pracy (Prasa demokratyczna Wielkiej Emigracji) – wzmiankował lub omówił szerzej jedynie 71 tytułów.

⁵⁴ S. Zieliński: *Bibliografia czasopism polskich zagranicą...*, jw.

⁵⁵ M.in. K. Tatarowicz: *Katalog poloników periodycznych wydanych za granicą do roku 1939*. Zbiory Biblioteki Jagiellońskiej, Kraków 1961 [16]; E. Jagielska: *Katalog czasopism polonijnych XIX i XX wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, Wrocław 1996 [8]; J. Kurdelska: *Katalog emigracyjnych wydawnictw periodycznych 1830–1939 w Bibliotece Kórnickiej*, *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, z. 7 (1959), s. 409–467 [7]; J. Wądołkowska: *Wykaz czasopism poloników Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu*. [T. 1–2], Wrocław 1956 [6]; B. Nałęcz, L. Pawlaczek: *Katalog polskich czasopism emigracyjnych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie (do września 1939 r.)*, Warszawa 1983 [5].